

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA
KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Rok XVIII: 2020

Grudziądz, dnia 15.07.2020 r.

Nr 27 (641)

1188. spotkanie

Marek Szajerka

Grudziądz. Od miasta – klasztoru do zamku. Pierwowzór cysterski zamków krzyżackich w Prusach z 1 poł. XIII w. (Cz. 12)

Motto:

*„Terytorium zamku obejmowało miasto Grudziądz
[Das Schloßgebiet umfasste die Stadt Graudenz]”*

Xaver Froelich, 1868 r.

VIII. Teren d. klasztoru benedyktynek, jako pierwotnie zamek. Analogia do rozplanowania zamku krzyżackiego w Toruniu. [Ciąg dalszy].

Również plan samego klasztoru benedyktynek, historia jego budowy, zachowane elementy architektoniczne mogą wskazywać, że mamy do czynienia z przebudowanym dla potrzeb nowożytnego klasztoru benedyktynek średniowiecznym zamkiem. Do takiego stwierdzenia już na początku uprawnia zastane przez benedyktyнки gdańsko przy Bramie Wodnej, zbudowanie przez Krzyżaków spichrze przed rokiem 1346, w tym Spichrza Zamkowego. W trakcie budowy klasztoru w latach 20. XVIII w. odnotowano odkrycie fundamentów wcześniejszych budowli. Nie powinno to budzić zdziwienia, gdyby to była jednoczesna rozbiórka wcześniejszych budowli. Sprzeczne opinie może budzić fakt istnienia wieży przy kościele szpitalnym Św. Ducha. Wieże kojarzono z majestatem władzy, wywyższeniem i np. zakony żebracze w swoich kościołach nie budowały wyniosłych wież. Szpitale lokowano poza murami miejskimi. W Grudziądzu szpital jest w obrębie murów. Te anomalie pozwalają na krytyczne spojrzenie na ten fragment obszaru Grudziądza średniowiecznego. Nawet mury obronne są tu potężniejsze od pozostałych murów miejskich i co bardzo istotne, nawet od zachowanych po stronie wschodniej murów obronnych zamku na Górze Zamkowej, (ryc. 100).

Ryc. 100. Mur obronny na terenie dawnego klasztoru benedyktynek. Fot. M. Szajerka.

Wg orzeczeń sądowych z lat 1666-1667 benedyktyнки były obowiązane utrzymywać w należyłym stanie mury obronne przylegające do klasztoru¹. Z tego można wnioskować, że nie wolno im było ich zabudowywać. Wypływa stąd też wniosek, że również mieszczanom nie wolno było budować spichrzy na murach obronnych. Dlatego potoczne stwierdzenie, że spichrze nadwiślańskie zastąpiły średniowieczne mury obronne koliduje z obowiązującym wówczas prawem. Część spichrzy zbudował Zakon dla potrzeb zamku a następnie w latach 1346-1351 przekazał miastu. Natomiast w części północnej zbudował Kościół dla gromadzenia dziesięcin z diecezji chełmińskiej. Aczkolwiek nie można wykluczyć, że zbudowali je cystersi w 1 poł. XIII w. Dokument miejski o spichrzach pochodzi z 1365 r. Wystawcy po 110 latach od przejęcia Grudziądza przez Krzyżaków mogli już o tym nie pamiętać a może bieżąca polityka nie pozwalała wymienić pierwotnego właściciela, by nie drażnić zakonu krzyżackiego.

Dla historii tego fragmentu Grudziądza istotna jest odnaleziona tu lokalizacja najstarszego obiektu sakralnego – kaplicy św. Michała². Z uwagi na istotę zagadnienia, tekst rozdziału z cytowanej pracy jest tu powielony.

Wskazane jest bliższe przypomnienie poglądu Z. Radackiego odnośnie spichrzy i ich datacji. Oto fragment jego pracy z przypisami³

Ponijęsza część wstępna orientuje czytelnika o pierwotnych wymiarach dzielnicy spichrzowej. Przywilej miejski z 1291 r. podający zasięg miasta według prawa chełmińskiego decydował o szybkim wzroście gminy miejskiej. Przywilej wielkiego mistrza Karola z Trewiru z 1310 r. zapewniał miastu swobodę w handlu suknom i odzieżą⁴. Charakteru portu rzeczynego nabrało miasto po otrzymaniu zabudowy spichrzowej od strony Wisły. Froelich w Geschichte des Graudenzer Kreisses (t.I, s..95/6) podał odpis dokumentu z 1365 r. mówiącego o ziemi miejskiej

¹Tamże, s.116-117.

²M. Szajerka, *Grudziądz w XIII-XVIII w.*, s. 130-134.

³Przypisy są tu wg numeracji tej książki. W oryginalnym tekście są od numeru 54.

⁴Historię miasta podaje: X. Froelich, *Chronik der Stadt Graudenz*, Grudziądz 1891; J. Blachnio, *Kronika miasta Grudziądza*, Grudziądz 1950; Wł. Łęga, *Grudziądz, dzieje i kultura*, Grudziądz 1950.

i spichlerzach: ([...] w tym miejscu fragment dokumentu w oryginale, w j. niem. Przyyp. M. Sz.) Analiza dokumentu pozwala wnioskować, że pierwszy spichlerz grudziądzki kupca Bornwalda (fig.9)⁵ powstał przed 1241 r., resztę wzniesiono niebawem. Henryk Biventin był komturem grudziądzkim w latach 1346-1351. Jeśli wówczas Rada Miejska oddaje spichrze do dyspozycji mieszczaństwu, tzn., że musiały one powstać wcześniej, a więc nie w 1356 r., jak podaje Błachnio w swojej Kronice miasta Grudziądza. „... To uczynili [Rada Miejska i Mikołaj Goltz – przyyp. mój Z. R.] w takiej skromności, że z działnicy spichrzowej z 24 stóp dług. Mają otrzymać 8 szkieców wieczystego czynszu; z tego wylączony jest spichlerz Bornwalda, który przed nimi [spichlerzami – przyyp. Mój Z. R.] został zbudowany ...”.

Wylączenie spichlerza Bornwalda spośród reszty spichlerzy na skutek jego wcześniejszej budowy świadczyć może, że pozostałe były budowane w krótkiej przestrzeni czasu i traktowano je w dokumencie jako zwarty kompleks. Pomocną w datowaniu jest historia miasta, która podaje, że w 1241 r. (J. Heise, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses Graudenz*, s. 481) wielki pożar zniszczył miasto. Prawdopodobnie w latach 40. zaczęto budować spichlerze nad Wisłą, by w końcu pierwszej połowy XIV w. oddać je miastu do dyspozycji. Spichlerz Bornwalda jest z pewnością jedynym zachowanym sprzed pożaru. Czas jego budowy wahać się może w granicach od 1310 r., kiedy miasto uzyskuje przywileje handlowe, do lat 30 włącznie.

Wśród całego zespołu spichlerzy grudziądzkich wyróżnia się spichlerz przy Bramie Wodnej jako jedyny nie posiadający oszkarpowania (szkarpy szczytowe były później dobudowane). Brak szkarp spotyka się tylko we wczesnym gotyku. Położenie tego spichlerza było najdogodniejsze do przeladunku, gdyż Wisła podchodziła tu najbliższej. Barwa cegły zachowanych partii gotyckiego muru jest zbliżona do cegły Bramy Wodnej z końca XIII w. W spichlerzu występuje wątek gotycki cegły o wymiarach 29-30 x 7,5-8 x 14, w bramie wątek wedyjski (cegła: 29 x 10 x 14) Występująca w innych spichlerzach cegła gotycka ma zawsze wymiary mniejsze (27,5-29 x 7,5-8 x 13,5).

Powyższe trzy argumenty wydają się wystarczające, by móc zidentyfikować obecny spichlerz 9/11 z najwcześniejszym spichlerzem Bornawldem⁶.

Obecnie nadal panuje pogląd, że spichrz Bornawlda to zapewne obecne spichrze 9/11. Uważam, że ten spichrz był na południe od Bramy Wodnej. Ostatecznie został on rozebrany w latach 50. XX w.

Podane skrupulatnie przez Z. Radackiego wymiary cegieł, sporządzone ok. 70 lat temu można skonfrontować z pracą profesora Ireneusza Pluski, wydaną 60 lat później⁷.

I. Pluska podał następującą klasyfikację cegieł średniowiecznych i nowożytnych:

⁵ W tym miejscu fotografia spichrza nr 9, autorstwa Z. Radackiego z 1954 r. Przyyp. M. Sz.

⁶ Z. Radacki, op. cit., s. 30-32.

⁷ I. Pluska I. 800 lat cegielnictwa na ziemiach polskich – rozwój historyczny w aspekcie technologicznym i estetycznym, Wiadomości Konserwatorskie, T. 26: 2009, s. 26-54.

Przeciętne wymiary cegieł romańskich wynosiły:
26 – 28 x 12 – 13 x 8 – 9 cm

W Polsce najstarsze cegły romańskie z początku XIII w. miały wymiary:

24 x 12,6 x 7,4 cm i 26 – 26,5 x 13 – 13,5 x 7,8 cm

Cegły gotyckie najczęściej posiadały wymiary:

28 – 30 x 13 – 14 x 8,5 – 9 cm lub 28,5 – 29 x 13 x 9,5 cm

Podane przez Z. Radackiego wymiary cegieł mieszczą się przedziale cegieł romańskich wg I. Pluski.

Z. Radacki – Grudziądz: 27,5-29 x 7,5-8 x 13,5 cm

I. Pluska – zasięg ogólnopolski: 26 – 28 x 8 – 9 x 12 – 13 cm

W świetle wiedzy o wiązaniach cegieł w średniowieczu, zarzuceniu nieaktualnej już tezy, że wiązanie gotyckie, inaczej gotyk polski najpierw wystąpiło w Toruniu na początku XIV w., można napisać obecnie, że spichrze nadwiślańskie zaczęto budować już w latach 30-40. XIII w., o czym świadczą też zastosowanie wążku kamiennego grand appareil w obiekcie przy ul. Spichrzowej 37 oraz w przypadku kamiennej studni na Górze Zamkowej⁸. Do zagadnienia wążków ceglanych szerzej powrócę w dalszej części tej książki.

Śmiała, jak na lata 50. XX w. teza Z. Radackiego o wczesnogotyckiej architekturze spichrza 9/11 została potwierdzona odkryciami z XXI w., chociaż oficjalnie nie nagłośnionymi i ponownie ukrytymi. Dotyczy to kościoła św. Ducha. Na przełomie 2016/2017 r. zdjęto tynk na ścianie północnej, być może w takiej skali pierwszy raz od XVIII w. Na tej ścianie odsłoniły się fragmenty okien romańskich i portalu wczesnogotyckiego. To jest dowód na to, chociaż ukryty przez decydentów, że Z. Radacki miał rację. Ten spichrz pochodzi z XIII w. To nie ulega wątpliwości w świetle zastosowanego materiału ceglano-cementowego. Zdjęcia ściany kościoła opublikował w 2018 r. W. Hawelko-Wizo⁹.

⁸ T. Rodzińska-Choraży, *Wążki kamienne w architekturze w Polsce do schyłku XII wieku*, w: III Forum Architecturae Poloniae Medievalis, red. K. Stala, Kraków 2013, s. 295-318.

⁹ W. Hawelko-Wizo, *Grudziądz*, op. cit. Tu trzeba podać fotografie odkrytych fragmentów budowli. Fotografia bowiem jest obiektywnym źródłem historycznym. Spis fotografii ważnych dla tezy Z. Radackiego: 2. *Fundamenty, ul. Ratuszowa*, s. 11; 4. Średniowieczne pomieszczenie gospodarcze, ul. Szewska; 11. Łuk portalu wczesnogotyckiego w ścianie kościoła pw. św. Ducha; 12. Kaplica św. Michała Archaniola, ściana północna; 12. Kaplica św. Michała Archaniola, ściana północna; 14, 15. Kaplica św. Michała Archaniola, ściana północna; 16. Łuk okna romańskiego; 17. Rozebrane okno romańskie; 18-19. Fundament w budynku przy ul. Spichrzowej. [W tym przypadku dodam od siebie, że jest to fundament kamienny w wążku grand appareil, występujący w Polsce północnej na przełomie XII/XIII w. W takim wążku w Grudziądzu na obecnym etapie badań znany jest tylko przykład kamiennej studni na Górze Zamkowej. Ten fundament w spi-

Ile może być pomyłek w dacie na podstawie rozmiarów cegieł, przy założeniu, że Grudziądz zaczynał się dynamicznie rozwijać po 1291 r. najstarszą rzekomo ceglana budowla, nie licząc Zamku Wysokiego, jest kościół św. Mikołaja, który rzekomo zaczęto budować od poł. I. 80. XIII w., świadczy przykład z Gdańska. Poniżej fragment rozdziału o wytwórczości rzemieślniczej w Gdańsku w okresie średniowiecza.:

17. Ceglarstwo

Ceglarstwo w Gdańsku zapoczątkowali zapewne cystersi olivscy, którzy ok. 1200 r. wzniesli swoje pierwsze murowane oratorium. Także dominikanie krakowscy zakładając swój konwent przy gdańskim targu w 1227 r. rozpoczęli budowę nowego ceglanoego kościoła św. Mikołaja z dużej cegły o wymiarach 32-33 x 14-15 x 8,5 cm. Ta sama duża cegła gotycka została zastosowana po raz pierwszy w budownictwie świeckim przy wznoszeniu w pierwszej Polowie XIII w. domów kupieckich w konstrukcji szkieletowej. Tutaj także, pod ulicą Długą, odkryto solidny dom ryglowy z cegły mniejszej, o wymiarach 30 x 14 x 9 cm, pochodzący z ostatniego ćwierćwiecza XIII. Monumentalny budynek ryglowy mógł stanowić pierwszy ratusz na prawie lubeckim. Ceglarstwo w rejonie rozwijającego się bardziej dynamicznie gdańska miało przed sobą dobre perspektywy, które zapewniały złoża glin zwalonych zalegających na wyżynie Pojezierza Kaszubskiego. Cegielnie w Gdańsku wznoszono początkowo dla realizacji konkretnych budowli najpierw zespołu kościelno-klasztornego cystersów w Olivie a następnie innych obiektów. Potem powstały cegielnie dominikanów. Znane są cegielnie: klasztoru dominikanów w Chelmie oraz klasztoru w Elblągu z 1246 r. Stałe cegielnie istniały także w Gdańsku zapewne już w XIII w., chociaż zapisane informacje o nich mamy zachowane dopiero z czasów późniejszych¹⁰.

Ten przykład Gdańska, gdzie cegły określane jako gotyckie, występują w początkach budowy obiektów z 1 poł. XIII w. W Grudziądzu również odnotowane są takie przykłady: glazurowany cokół wieży Klimek jest wykonany z cegieł romańskich a reszta cylindrycznej budowli z cegieł gotyckich. Natomiast pod względem

chrz. jest moim zdaniem koronnym dowodem, że Z. Radacki miał rację, co do datacji spichrzy na wiek XIII.]; 24-26. Łuk mostu, ul. Klasztorna; 27. Łuk [mosty, przyp. M. Sz.] Bramy Bocznej; 28. Kościół p.w. św. Mikołaja [ściana wykonana z cegieł romańskich]; 30. Kościół p.w. św. Mikołaja, fryz arkadowy; 31-33. Średniowieczne pomieszczenia z oknami romańskimi, ul. Wieżowa; 34. Średniowieczne ściany, ul. Szewska; Średniowieczne pomieszczenia z oknami romańskimi; 35. Studnia na Górze Zamkowej; 36. Sklepienia charakterystyczne dla romańskiej architektury cysterskiej [ul. Kościelna 10, dawne stajnie kościelne, przyp. M. Sz.]; 37. Fragment muru obronnego w piwnicy ul. Mickiewicza; 38. Zachowany relikwiarz romański w ścianie północnej kościoła św. Ducha; 39. Zarys okna romańskiego w kościele św. Ducha; 43, 44. Brama przy ul. Murowej. Piwnica przy ul. Wieżowej; 45, 46. Romański portal w ścianie północnej kościoła pw. św. Mikołaja, łączenie cegieł romańskich i gotyckich.; 47. Wnęka piwnicy „Apteki pod Łabędziem.”; 48. Zniszczony kościół pw. św. Mikołaja, widoczny romański fryz arkadowy, fot. H. Gąsiorowski, rok 1945; Fragment murów miejskich okres przed gotycki, ul. Murowa; 50. Z prawej strony, fragment murów miejskich z okresu sprzed gotyku, ul. Murowa; 59. Kościół pw. św. Mikołaja, ślepe tryforium na ścianie południowej [wieży od środka, przyp. M. Sz.] w łuku dwuskokowym; 62. Kościół pw. św. Mikołaja po wykuciu okien neogotyckich; 63-66. Wczesno średniowieczny fundament „Klimka”. [Wg badań A. J. Pawłowskiego z 2007 r., *opus incertum*, przyp. M. Sz.]

¹⁰ E. Cieślak [red.], *Historia Gdańska do roku 1454*, Gdańsk 1978, s. 123-124.

stylu była to budowla nie mająca odpowiednika na terenie państwa krzyżackiego, co akcentuje większość badaczy.

Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że konfrontując inwentaryzację pomiarową cegieł, wykonaną przez Z. Radackiego oraz wyniki badań architektonicznych w Gdańsku odnośnie najstarszych budowli ceglanych, można postawić śmiała i nowoczesna tezę, że kompleks budowli na Wisłą, z kalenicowym układem dachów, typu klasztornego, pochodzi generalnie z XIII w. Datacja wcześniejsza, na której opierał się w l. 50. XX w. Z. Radacki, to wiązanie krzyżowe, pospolite, holenderskie. W XX w. uważano, że było ono popularne w XVI-XVIII w. Są natomiast udokumentowane przykłady tych wiązań w obiektach grudziądzkich w tym na Górze Zamkowej z XIII w.

W tym miejscu trzeba zaznaczyć, odwołując się do pracy J. Widawskiego, że w latach 50. XX w., stosując naśladownictwo fortyfikacji Torunia zniszczono unikalny w skali ogólnopolskiej przykład modelu czeskiego bramy z basztą przybraną. Do tego jeszcze zniszczono fragment parchamu wiodącego do tej bramy z Mostu Bramy Toruńskiej. Zapewne Spichrz Bornawalda, jako zamkowy był częścią szyi Bramy Wodnej¹¹.

¹¹ Por. J. Widawski, op. cit., s. 57, *. Bramy miejskie zestawienie porównawcze rzutów. Typ E. O szczegółach zniszczenia tego obiektu zob. R. B. Kucharczyk, *Zamek w Grudziądzu. Część pierwsza*, s. 50: *Projektowana [o]dbudowa oficyny piętrowej przy Bramie Wodnej od strony wschodniej nie ma uzasadnienia: zakrywa bowiem fragment muru obronnego między Bramą Wodną a ścianą klasztoru benedyktynek.*

Notatki

Notatki

(L.B.S.)

Redakcja: Tadeusz Rauchfleisz, Janusz Hinz. Logo KMDG wykonał Grzegorz H. Rygielski.